

מקומם של חובשי הכיפות בפיקוד הטקטי של צה"ל

בשנים האחרונות הולכת וגוברת ההשתלבות של חובשי הכיפות ביחידות הקרביות של צה"ל ובפיקוד עליהן. המגמה הזאת נובעת מתהליכים שמתרחשים הן בציונות הדתית והן בחברה הישראלית בכללותה

חייל צה"ל מניח תפילין מול רצועת עזה
בשנות ה־80 עדיין היה ייצוג דל לכני הזרם הציוני־דתי ביחידות הלוחמות, ואילו כיום הנוכחות שלהם בהן דומיננטית - כולל בפיקוד על היחידות האלה

ב'
מפקד יחידה מיוחדת.
בוגר מב"ל

הקדמה

התגייסתי לצבא בסוף שנות ה-80 ליחידה מיוחדת. כל המתגייסים, למעט שניים, היו חילוניים. יתר על כן בקרב המתגייסים היה רוב ברור לבני קיבוצים ומושבים. מסלול ההכשרה נמשך כשנה וחצי, ובמהלכו הסירו שני החיילים הדתיים - תושבי גוש עציון - את כיפותיהם. אף לא אחד מהמפקדים ביחידה היה חובש כיפה.

18 שנה לאחר מכן חזרתי ליחידה, הפעם כדי לפקד עליה. הרכב המשרתים בה השתנה לבלי הכר: 40% ממפקדי הצוותים ויותר מ-30% מאנשי הפיקוד הבכיר ביחידה היו בני הזרם הציוני-דתי. גם במבחני המיון ליחידה - לפני הגיוס - בלט מספרם הרב של חובשי הכיפות.

התמורה הזאת ביחידה שעליה פיקדתי התחוללה בצבא כולו: בשנות ה-80 עדיין היה ייצוג דל לבני הזרם הציוני-דתי ביחידות הלוחמות, ואילו כיום הנוכחות שלהם בהן דומיננטית - כולל בפיקוד על היחידות האלה.

כשניגשתי לכתוב את המאמר הזה, הזהירו אותי רבים שאני נכנס לשדה מוקשים, שהנושא רגיש ועדיף שלא לעסוק בו. גם בחברה הדתית הסתייגו מהנושא: "ייקחו את ממצאי העבודה וישתמשו בהם נגדנו", טענו אנשים שאיתם שוחחתי. "יגידו שההתגייסות של בנינו היא חלק ממגמת ההשתלטות שלנו על החברה ועל מוסדותיה". אף שלא ניתנה לי רוח גבית - ואולי דווקא משום כך - החלטתי ללמוד את התופעה ולחקור אותה. במיוחד רציתי לדעת מה גרם לתמורה ומהן משמעויותיה לצה"ל, לציבור הציוני-דתי ולחברה הישראלית בכללה.

מבוא

מטרת המאמר היא לבחון את היקף ההשתלבות של בני הזרם הציוני-דתי בפיקוד הטקטי בצה"ל ב-20 השנים האחרונות, לנתח את הגורמים המרכזיים להגברת השתלבותם ולבחון את המשמעויות הארגוניות והחברתיות של התופעה הזאת.

הדילמה המרכזית של הזרם הציוני-דתי ב-20 השנים האחרונות היא מיקומה על הרצף שבין העולם החרדי - המקדיש את כולו ללימודי התורה ובכך תורם, לפי השקפתו, לקידום הגאולה - לבין העולם החילוני הציוני, שהוא עד היום הגורם המרכזי בבניין הארץ ובעיצובה. חזונו של הזרם הציוני-דתי הוא שבניו לא ייפלו בעולמם התורני ובהקפדתם במצוות מבין הישיבה החרדי, אך גם לא ייפלו במידת ההגשמה הציונית שלהם מעמיתיהם החילוניים. על פי החזון הזה, מדינת ישראל היא "ראשית צמיחת גאולתנו", והמוסדות שלה - ובהם צה"ל - ממלאים תפקיד מרכזי בתהליך הגאולה. לכן השירות בצה"ל - בעיני הציונות הדתית - הוא מצווה חשובה.

החזון הזה מלווה את הציונות הדתית זה שנים רבות. מה התרחש אפוא בשני העשורים האחרונים שגרם לעלייה המשמעותית במספר המפקדים חובשי הכיפות ביחידות הקרביות בצה"ל? כדי לענות על השאלה הזאת יש קודם כול צורך בסקירה היסטורית קצרה.

בשנותיה הראשונות של המדינה חששה הקהילה הדתית-לאומית שהצבא משפיע לרעה על בניה המתגייסים, ולאחר משא ומתן בין רבני הציונות הדתית למפקדי הצבא הושגה פשרה היסטורית שבזכותה קמו ב-1965 ישיבות ההסדר: בתמורה להסכמת הצבא לשבץ את

המתגייסים הדתיים ביחידות הומוגניות ולקצר את משך שירותם בצבא הסכימו הרבנים לוותר על פטור לתלמידי הישיבות. מודל השירות בישיבות ההסדר כולל את דחיית הגיוס בשנתיים, שבמהלכן לומדים הצעירים בישיבה גבוהה. בתום הלימודים הם משרתים ביחידות קרביות הומוגניות במשך 16 חודשים, ובסיום פרק הזמן הזה הם חוזרים לישיבות לתקופת לימודים נוספת.

רבים מבני הזרם הציוני-דתי חשו שהם אינם תורמים די למדינה באמצעות השירות המקוצר במסגרת ישיבות ההסדר. במיוחד הפריעה להם העובדה שהשירות המקוצר חסם בפניהם את הדרך ליחידות הנבחרות והמיוחדות¹ ולקצונה. התוצאה הייתה שרבים מבוגרי הישיבות התיכוניות, שיכלו להשתלב בישיבות ההסדר, העדיפו לפנות מלכתחילה למסלול הצבאי הרגיל או שהשתלבו בו לאחר פרק זמן לא ארוך במסלול ההסדר.

רצונם של בני הזרם הציוני-דתי להתגייס לשירות רגיל בצה"ל הביא להקמתה של מסגרת חדשה: מכינות קדם-צבאיות. אלה נוצרו ב-1987, ותכליתן הייתה להעניק לצעיר המעוניין במסלול צבאי רגיל שנת הכשרה במתכונת של ישיבה לפני גיוסו. הרציונל להקמת המכינות היה לתת לנער חינוך דתי מרוכז לפני גיוסו כדי לאזן את ההשפעה החילונית של הצבא ("התחזקות" בלשון ההנהגה התורנית).

הקמת המכינות הקדם-צבאיות חיזקה את הלגיטימציה התורנית למסלול הצבאי הרגיל, שכן היא איפשרה לבני הזרם הציוני-דתי להגיע לשירות הצבאי כשעולמם הרוחני מגובש, ולא קיים חשש שיפסיקו להיות דתיים במהלך השירות, כפי שקרה בעבר. במילים אחרות: בני הנוער הדתיים, משפחותיהם והרבנים הבינו שניתן להשתלב ביחידות הקרביות בלי שייפגע עולמם הרוחני של המשרתים בהן. הדוגמה האישית של ההולכים בדרך הזאת חיזקה את האמונה בנכונותה ותרמה להרחבת המעגלים של המצטרפים אליה.

אך לא רק תהליכים בזרם הציוני-דתי הביאו להשתלבותם ההולכת וגדלה של בני נוער דתיים ביחידות הקרביות ובפיקוד הטקטי, אלא גם תהליכים שהתרחשו בצה"ל ובחברה הישראלית כולה. אלה ינותחו בהמשך בהרחבה.

לצורך כתיבת המאמר ריאיינתי בוגרים רבים של קורס קציני חי"ר מ-1990 ועד היום, מפקדים-לוחמים בני הזרם הציוני-דתי, רבנים משפיעים בזרם הזה ומפקדים בכירים חילוניים.

חשוב להדגיש: המאמר הזה אינו עוסק במשמעויות הפוליטיות והמבצעיות האפשריות של השתלבות חובשי הכיפות ביחידות הקרביות הרגילות בצה"ל, אלא מתמקד בבחינת הסיבות לתופעה הזאת.

השתלבות בני הזרם הציוני-דתי בצה"ל

מאז קום המדינה הפגינה הציונות הדתית יחס חיובי כלפי השירות בצה"ל. היחס החיובי הזה התחזק לאחר מלחמת ששת הימים שבה שוחררו הכותל המערבי ומקומות קדושים רבים נוספים. בעקבות זאת החלו חוגים רבים בזרם הציוני-דתי לכוונת את צה"ל "צבא האלוהים". התוצאה הייתה הגברת המוטיבציה של בני נוער דתיים להתגייס - במיוחד ליחידות הקרביות.² אלה התגייסו הן ליחידות קרביות רגילות והן במסגרת ישיבות ההסדר. עם זאת, בשנות ה-70 התגייסו בוגרי

הישיבות התיכוניות בעיקר ליחידות ההסדר.

השינוי שחל בשנים האחרונות הוא נטייתם ההולכת וגוברת של בוגרי הישיבות התיכוניות להתגייס ליחידות קרביות רגילות. קודם לכן מקובל היה שליחידות האלה מתגייסים בוגרי התיכונים הדתיים, ואילו בוגרי הישיבות התיכוניות מתגייסים למסלול ההסדר. שינוי נוסף הוא הקמת המכינות הקדם-צבאיות.

לשני השינויים האלה הייתה אותה התוצאה: השתלבות מוגברת של בני הזרם הציוני-דתי במסגרות הכלל-צה"ליות. כאמור, הגיוס במסלול ההסדר מונע מצעירים דתיים רבים בעלי פוטנציאל קצונה - שחונכו לתורם תרומה מקסימלית למדינה ולחברה - לממש את הפוטנציאל שלהם בשל תקופת השירות הקצרה. הבחירה של יותר ויותר מהם ללכת במסלול הרגיל במקום במסלול ההסדר איפשרה להם להשתלב במידה הולכת וגוברת בפיקוד על היחידות הקרביות בצה"ל.

ככל שרבים יותר מבני הזרם הציוני-דתי השתלבו ביחידות הקרביות הרגילות, כך התחזק ביטחונם העצמי וגברה נחישותם להתנדב גם ליחידות שנחשבו בעבר "מחוץ לתחום" לנוער הדתי. הכוונה היא ליחידות שבהן היה בעבר שיעור גבוה של בני קיבוצים ומושבים.

מה שהעניק יותר מכול לגיטימציה להתגייסות ליחידות הקרביות היה הקמתן של המכינות הקדם-צבאיות שבהן זוכים בני הזרם הציוני-דתי ערב גיוסם לשנת הכשרה במתכונת הלימודים בישיבות. חלוצי המפעל הזה היו שניים מיוצאי ישיבת מרכז הרב, הרב אלי סדן והרב יגאל לוינשטיין. בסוף שנות ה-80 הם הקימו את המכינה הקדם-צבאית הראשונה ביישוב עלי שבשומרון. המכינה הוקמה כדי לתת

השינוי שחל בשנים האחרונות הוא נטייתם ההולכת וגוברת של בוגרי הישיבות התיכוניות להתגייס ליחידות קרביות רגילות

מענה לצעירים דתיים רבים שרצו לשרת ביחידות רגילות, אך היה להם חשוב לצאת לדרך לאחר תהליך של "התחזקות".

עד מהרה זכתה המכינה בעלי לפופולריות רבה, ובעקבותיה הוקמו מכינות נוספות. כיום - על פי נתוני משרד החינוך - יש 17 מכינות תורניות ועוד 17 מכינות חילוניות שקמו בעקבותיהן. לפי נתוני האגף לחינוך דתי במשרד החינוך, סיימו בשנת הלימודים תשנ"ח (1997/1998) את כל המסגרות של החינוך הדתי כ-6,000 בנים. כ-600 מהם פנו למסלול המכינות, לעומת קרוב ל-1,000 שפנו למסלול ההסדר. זהו נתון מרשים מאוד בהתחשב בעובדה שבאותה העת מלאו 10 שנים בלבד למסלול המכינות, ואילו מסלול ההסדר היה ותיק ממנו בהרבה. הצלחת המכינות מספקת לצבא מדי שנה מאות מתגייסים חדורי מוטיבציה אדירה לשרת בצבא ובעלי פוטנציאל לקצונה.

קיימת תחרות מסוימת בין ישיבות ההסדר לבין המכינות הקדם-

צבאיות, שכן שתי המסגרות האלה פונות לאותם המגזרים באוכלוסייה. מה שמקשה את התחרות הוא העובדה שבכל שנה מתגייסים 2,000 בוגרים של החינוך הממלכתי-דתי לשתי המסגרות האלה יחד. מדובר בכ-30% מבני הזרם הציוני-דתי המסיימים כיתה י"ב בכל שנה. יותר מ-50% מכלל הבנים הדתיים בוחרים להתגייס לשירות צבאי רגיל של שלוש שנים, וכ-10% דוחים את גיוסם לפרקי זמן ממושכים באמצעות רישום לישיבה גבוהה - ציונית או חרדית. יש לציין שכ-75% מהבוחרים במסלול של ישיבות ההסדר ובמסלול של המכינות הקדם-צבאיות הם בוגרי ישיבות תיכוניות, שהלומדים בהן נחשבים לאלטיה של הנוער הציוני-דתי הן מהבחינה האינטלקטואלית, הן מהבחינה הדתית והן מהבחינה הסוציאלית-אקונומית. 45% מבני הנוער הדתיים לומדים בישיבות התיכוניות, ו-55% מהם לומדים בבתי ספר תיכוניים מקיפים ועיוניים. 70% מהבוגרים של בתי הספר התיכוניים מתגייסים לשירות צבאי רגיל של שלוש שנים. רק כ-20% מהם נרשמים לישיבות ההסדר או למכינות הקדם-צבאיות התורניות.

אתגרי השירות הצבאי

החיילים הדתיים מתמודדים עם אתגרים טכניים רבים הנובעים מהקושי לקיים את מצוות התורה - בייחוד שמירת שבת ושמירת כשרות - בעיתות שגרה במחנה ובפעילות מבצעית. אולם בצבא ממתין לחובשי הכיפות הסרוגות אתגר קשה פי כמה: כיצד לשמור על הזהות העצמית המיוחדת במפגש עם העולם החילוני. עד לגיוסם מתחנכים הצעירים הדתיים בדרך כלל במסגרות סגורות למדי. לרובם השירות הצבאי הוא ההזדמנות הראשונה שבה הם יוצרים מגע מתמשך עם בני גילם החילוניים. המפגש הזה מעורר אצלם תחושות סותרות. אלה שמעוניינים ממילא "להוריד את הכיפה" (מדובר לפי הערכות שונות בכ-30% מבין בוגרי החינוך הציוני-דתי) ששים לקראת המפגש הזה. בני הנוער האחרים - וכן הוריהם ומחנכיהם - חוששים ממנו. בשל החשש הזה מבקשים בני הנוער האלה "להתחזק במצוות" באמצעות הלימודים באחת מהמכינות הקדם-צבאיות התורניות. החשש הזה גם הניע מוסדות חינוך דתיים רבים לפתח תוכניות לימודים מיוחדות בעבור בוגריהם המועמדים לגיוס.

חרף המאמצים האלה נראה שהמפגש עם העולם החילוני מעורר קשיים לצעיר הדתי. על כך מעיד המקום המרכזי שתופס הנושא הזה בספרות ההלכתית הנכתבת במיוחד למען ציבור החיילים הדתיים. בשנים האחרונות נוסף קושי לאתגר של שמירת הזהות העצמית בעקבות שילובן ההולך וגובר של נשים ביחידות לוחמות. המגמה הזאת מתנגשת עם רצונה של החברה הציונית-דתית לחנך את צעירה לשמור על נורמות מסורתיות של צניעות, בין היתר באמצעות הפרדה בין המינים בגיל הנערו.

למרות כל הקשיים האלה יש, כאמור, עלייה משמעותית בשיעור בני הנוער הדתיים שמתגייסים לשירות משמעותי בצה"ל.

בחינה סטטיסטית

כל ניסיון לבחון מהו שיעורם של המתגייסים הדתיים נתקל בקושי מרכזי: צה"ל אינו מציין ברישומיו אם מתגייסו הם דתיים, מסורתיים

או חילוניים. לכן כדי לבחון את השאלה מהו שיעור החילוניים והדתיים בקרב הבוגרים של קורס קציני החי"ר בשנים 1990-2008 בדקתי באילו מוסדות חינוך הם למדו לפני גיוסם. כל בוגר קורס קצינים שלמד בתיכון ממלכתי-דתי או בישיבה תיכונית הוגדר דתי. מובן שבהבחנה הזאת לא מובאים בחשבון הנערים הדתיים שלמדו בבתי ספר חילוניים, כך שקיימת סבירות גבוהה ששיעור המפקדים הדתיים ביחידות הקרביות של צה"ל גבוה יותר מכפי שעולה מהתוצאות שמוצגות להלן.

להלן כמה הגדרות חינוכיות להבנת הנתונים:

1. השלמת חי"ר - לפני אוקטובר 2001 היו קורס קציני החי"ר וההשלמה החילית מאוחדים באותה המסגרת. מאז אוקטובר 2001 קורס הקצינים וההשלמה החילית מפוצלים: את קורס הקצינים עוברים לוחמי החי"ר במסגרת קורס קציני היבשה - להב - יחד עם המערך המתנייע, ואת השלמת החי"ר הייעודית - גפן - הם עושים בנפרד.
2. בוגר השלמת חי"ר - חייל שסיים בהצלחה הן קורס קציני יבשה והן השלמת חי"ר גפן וקיבל דרגות קצונה.
3. דתיים - חיילים שלמדו במוסד לימוד דתי.

טבלה 1: שיעור הלוחמים הדתיים בקרב בוגרי השלמת החי"ר

שנת סיום הקורס	שיעור הבוגרים הדתיים
1990	2.5%
1991	3.1%
1992	7.8%
1993	12.8%
1994	12.5%
1995	11.6%
1996	12.5%
1997	14.9%
1998	15.8%
1999	14.5%
2000	15.5%
2001	22.5%
2002	26%
2003	23.9%
2004	27.4%
2005	25.9%
2006	28%
2007	31.4%
2008	26%

הערות:

שיעור בוגרי החינוך הממלכתי-דתי בקרב כלל המשרתים בצה"ל בשנים 2003-2007 היה יציב: 13.7% בממוצע. הנתונים שבטבלה מתייחסים לגברים בלבד. הפיק אותם מדור המידע בחטיבת התכנון של אגף כוח אדם.

ניתן לחלק את שני העשורים האחרונים לשלוש תקופות:

- 1990-1992 - בתקופה הזאת שיעורם של הקצינים הדתיים היה נמוך - הרבה מתחת לשיעורם בצה"ל כולו. הסיבה: המתגייסים הדתיים השתלבו בצה"ל בעיקר במסגרת ישיבות ההסדר - מה שמנע מהם למצות את הפוטנציאל שלהם לקצונה בשל משך השירות הקצר. ליחידות המעורבות, שמהן ניתן להמשיך לקצונה, התגייסו דתיים מעטים.
- 1993-2000 - בתקופה הזאת חלה עלייה בשיעור קציני החי"ר הדתיים - קרוב לוודאי בגלל התפתחותן של המכינות הקדם-צבאיות שהחלו לפעול ב-1987. בתקופה הזאת שיעור קציני החי"ר הדתיים שווה לשיעור הדתיים בצה"ל ואף גדול יותר.
- 2001-2008 - בתקופה הזאת חל גידול משמעותי בשיעור הקצינים הדתיים ביחידות הקרביות. באותן השנים הגיע שיעורם ליותר מפי שניים משיעור הדתיים בצבא. יש לכך כמה הסברים: הגידול במספר בני הנוער שבמכינות הקדם-צבאיות, הגידול במספר הקצינים הדתיים בצבא - מה שעודד בני נוער דתיים ללכת בדרך הזאת - והאינתיפאדה השנייה שפרצה ב-2001 והייתה בעיני הציונות הדתית מאבק לאומי על הבית. מטבלה 1 עולה נתון מעניין נוסף: שיעור הקצינים הדתיים המשיך לעלות גם בשנים שלאחר ההתנתקות בקיץ 2005.

הסיבות לגידול בשיעור חובשי הכיפות בקרב קציני החי"ר

גורמים הקשורים לזרם הציוני-דתי

על פי האידאולוגיה של הזרם הציוני-דתי, השירות בצה"ל אינו רק חובה אזרחית אלא גם מצווה דתית. מלחמות צה"ל - לפי האידאולוגיה הזאת - הן מלחמות מצווה, שבהן חייב להשתתף כל יהודי, ואין פטור לאיש. בקרב הזרם הציוני-דתי יש אף הסבורים שצה"ל הוא גוף קדוש בשל היותו חוד החנית של הגאולה ושל הישועה שה' עשה וממשיך לעשות לעמו.

הנחרצות שבה מושמעות הדעות האלה אינה מונעת מצעירי הזרם הציוני-דתי לשאול מהו משקלה הסגולי של מצוות השירות בצה"ל לעומת מצוות אחרות כגון מצוות לימוד תורה, שלפי המסורת היהודית עומדת כנגד כל המצוות האחרות. השאלה הזאת מקבלת משנה תוקף נוכח התשובה הנחרצת שנותנת לה היהדות החרדית. בשל האמונה שלימוד התורה הוא הערובה הטובה ביותר לביטחון עם ישראל דרשו רבני היהדות החרדית בישראל מאז ומתמיד פטור משירות בצה"ל בעבור גברים ש"תורתם אומנותם".

רק מעטים מהבנים בוגרי החינוך הממלכתי-דתי דוחים את גיוסם לצה"ל לתקופה של כמה שנים כדי להקדישן ללימוד תורה באחת מהישיבות הציוניות הגבוהות. הרוב מעדיף לאמץ את אחת מאופציות הביניים המשלבות שירות צבאי עם לימוד תורה: ישיבות ההסדר או המכינות הקדם-צבאיות התורניות. אולם מתברר שרבים מבין החיילים הדתיים אינם שלמים עם הפתרונות המוסדיים האלה. כך עולה, למשל, ממכתב שכתב תלמיד ישיבה לרב שלו ושהתפרסם ב-2004 במדור השאלות והתשובות של אתר "כיפה"³:

שלום וברכה לכבוד הרב,

ברצוני לדעת כיצד אוכל להגיע למסקנה מה נכון יותר לגביי: שירות צבאי רציני ומכובד או שמא חזרה לשיבה בתום תקופת השירות הקבועה לבני ישיבות על פי החוק? אני לומד בישיבת הסדר. כעת אני משרת כבר חצי שנה בצבא, נהנה מאוד וחש תרומה עצומה בשירותי. כמו כן לוחצים עליי מאוד מצד המערכת הצבאית להארכת שירות ויציאה לקצונה.

אני ממש נקרע משום שאינני משלה את עצמי ואני בטוח שהדברים באים אחד על חשבון השני. אני מרגיש שהלב רוצה ללכת ללמוד בישיבה, אך המוח מעדיף את הצבא. אנא עזור לי בכך שתיתן לי כלים לבחון ולהכריע בשאלה גורלית זאת מבחינתי.

המכתב הזה ממחיש את הלבטים הקיימים בקרב הנוער הציוני-דתי בין השירות בצבא לבין ההתחזקות הרוחנית בלימוד התורה. שניהם חשובים לו מאוד ומציבים בפניו דילמה משמעותית. ההתלבטות הזאת היא חלק מהתלבטות גדולה הרבה יותר של הזרם הציוני-דתי בין הסתגרות - כמו החברה החרדית - לבין השתלבות בחברה החילונית. להשתלבות בחברה החילונית בכלל ובצה"ל בפרט יש מחיר: שיעור נטישה גדול יחסית של אורח החיים הדתי. זאת הסיבה שמנהיגי הזרם הציוני-דתי חיפשו מסלולים ייחודיים לצעירים שבהם יוכלו לשלב בין

טבלה 2: הגידול במספר המכינות הקדם-צבאיות ובמספר תלמידיהן⁴

שנת הלימודים	מספר המכינות המוכרות	מספר החניכים (ממוצע שנתי)
תשנ"ח (1998/1997)	6	700
תשנ"ט (1999/1998)	10	850
תש"ס (2000/1999)	15	1,000
תשס"ג (2003/2002)	18	1,170
תשס"ד (2004/2003)	21	1,240
תשס"ה (2005/2004)	21	1,325
תשס"ו (2006/2005)	23	1,300
תשס"ז (2007/2006)	25	1,500
תשס"ח (2008/2007)	34	1,800

קיום המצווה של שירות בצבא לבין המשך השמירה על אורח חיים דתי. כך קמו ישיבות ההסדר. במשך השנים בחרו מרבית בני הזרם הציוני-דתי במסלול ישיבות ההסדר. הם עשו זאת הן בלחץ הקהילה והן בלחץ המשפחות. התוצאה הייתה שילוב חלקי של בני הישיבות בצה"ל ושותפות כמעט אפסית שלהם בפיקוד של צה"ל. המכינות הקדם-צבאיות הוקמו כדי להכין את בוגריה של מערכת החינוך הדתית לקראת שירות משמעותי בצה"ל וכדי לעודד התנדבות ליחידות הקרבות ולמסלולי פיקוד וקצונה. המכינות נועדו להקנות

לבני הנוער הן חוסן רוחני והן חוסן פיזי לקראת חיי הצבא, לטפח את כושר המנהיגות שלהם, להעשיר את עולמם הרוחני-ציוני ולהכשיר אותם לקבל עליהם אחריות בתחומים מרכזיים ובהם הביטחון, החברה והחינוך.⁵

17 מ-34 המכינות המוכרות הפועלות כיום מוגדרות "תורניות" (16 מכינות לבנים ומכינה אחת - "צה"ל" - לבנות), ו-17 מכינות מוגדרות "כלליות" (מכינה אחת לבנים בלבד ו-16 מכינות מעורבות, שברובן שיעור הבנות גבוה משיעור הבנים). בעשור האחרון חל גידול במספר המכינות - בייחוד במספר המכינות הכלליות - מחמש מכינות כלליות בשנת הלימודים תש"ס (1999/2000) ל-17 מכינות כלליות בשנת הלימודים תשס"ח (2007/2008). בשנים האחרונות הושם דגש על הקמת מכינות קדם-צבאיות תורניות חדשות המיועדות לתלמידים מיישובי הפריפריה (שעד כה לא השתלבו בהיקף נרחב במכינות הוותיקות). עד מהרה תפסו המכינות את מקומן של ישיבות ההסדר מבחינת היוקרה.

טבלאות 3, 4 ו-5 מלמדות עד כמה גבוה הוא שיעור הלוחמים, המפקדים והקצינים מקרב בוגרי המכינות לעומת שיעור הלוחמים, המפקדים והקצינים מקרב כלל צה"ל.

במיונים לקראת הגיוס ליחידות הנבחרות והמיוחדות בולטים בוגרי המכינות הקדם-צבאיות בחוסן הפיזי ובחוסן המנטלי שלהם, בבגרותם (הם מגיעים למיונים מבוגרים בשנה משאר המועמדים) ובמוטיווציה שלהם להצליח. לכן שיעורי ההצלחה שלהם במיונים גבוהים יותר. יש לציין שהחניכים שמחליטים ללמוד במכינה קדם-צבאית הם בדרך כלל בעלי מוטיווציה גבוהה מאוד. נתוני האיכות (הקב"א) של האוכלוסייה הזאת גבוהים באופן משמעותי מהממוצע של כלל המתגייסים.

כדי לעמוד על מידת המוטיווציה בקרב בוגרי המכינות הקדם-צבאיות הדתיות השוויתי את שיעור המתנדבים לקצונה בקרבם לשיעור המתנדבים לקצונה בקרב אוכלוסייה בעלת נתוני איכות דומים: בני נוער שדווחים בשנה את גיוסם כדי לתרום שנת שירות לקהילה (ש"ש). מדובר בנוער חילוני חדור מוטיווציה שמקדיש שנה מחייו כדי לסייע לתושבים בשכונות עוני, לנוער במצוקה וכו'.

בכל שנה מתנדבים לשנת שירות כ-500 בני נוער. נתוני האיכות שלהם הם מהגבוהים בחברה הישראלית: יותר מ-90% מהם מתאימים לקצונה. לשם השוואה: 85% מתלמידי המכינות הקדם-צבאיות מתאימים לקצונה. אולם אף ששיעור המתאימים לקצונה גבוה יותר בקרב המתנדבים לשנת שירות, שיעור המתנדבים לקצונה גבוה יותר בקרב בוגרי המכינות הקדם-צבאיות. טבלה 6 מציגה את שיעור המתנדבים לקצונה בקרב האוכלוסיות השונות. מהטבלה עולה בבירור שלבוגרי המכינות הקדם-צבאיות הדתיות יש מוטיווציה גבוהה יותר לשרת שירות משמעותי בצה"ל.

יש להדגיש שהמוטיווציה הגבוהה של בוגרי המכינות הקדם-צבאיות לא הייתה מביאה לשיעורי התנדבות כה גבוהים לקצונה אילו לא היו מוריהם הרבנים משנים את עמדותיהם. הרבנים בזרם הציוני-דתי נהגו להמליץ לבני הנוער לאילו יחידות להתגייס כדי שדתייתם "תשרוד" את השירות. בדרך כלל היחידות הנבחרות והמיוחדות בצה"ל לא נכללו ברשימה הזאת. בעקבות הקמת המכינות הקדם-צבאיות

טבלה 3: שיעור הלוחמים בקרב בוגרי המכינות ובקרב כלל המתגייסים לצה"ל בשנים 2001-2004 (גברים בלבד)⁶

השנה	סוג	קרביים	לא קרביים	לא התגייסו
2001	מכינות	82.8%	16.1%	1.1%
	כלל צה"ל	38.4%	61.6%	-
2002	מכינות	76.7%	21.4%	1.9%
	כלל צה"ל	39.3%	60.7%	-
2003	מכינות	80.0%	16.9%	3.1%
	כלל צה"ל	40.2%	59.8%	-
2004	מכינות	80.1%	18.2%	1.7%
	כלל צה"ל	40.8%	59.2%	-

טבלה 4: שיעור המפקדים בקרב בוגרי המכינות ובקרב כלל המתגייסים לצה"ל בשנים 2001-2004 (גברים בלבד)⁷

שנה	סוג	מפקדים	לא מפקדים	לא התגייסו
2001	מכינות	40.9%	58.0%	1.1%
	כלל צה"ל	11.8%	88.2%	-
2002	מכינות	46.5%	51.7%	1.9%
	כלל צה"ל	13.4%	86.6%	-
2003	מכינות	46.0%	51.0%	3.1%
	כלל צה"ל	13.8%	86.2%	-
2004	מכינות	49.0%	49.3%	1.7%
	כלל צה"ל	14.1%	85.9%	-

טבלה 5: שיעור הקצינים בקרב בוגרי המכינות ובקרב כלל המתגייסים לצה"ל בשנים 2001-2004 (גברים בלבד)⁸

שנה	סוג	קצינים	לא קצינים	לא התגייסו
2001	מכינות	25.9%	73.0%	1.1%
	כלל צה"ל	9.3%	90.7%	-
2002	מכינות	22.3%	75.8%	1.9%
	כלל צה"ל	8.6%	91.4%	-
2003	מכינות	23.0%	73.9%	3.1%
	כלל צה"ל	8.2%	91.8%	-
2004	מכינות	20.5%	77.9%	1.7%
	כלל צה"ל	7.1%	92.9%	-

גדל מספר החיילים הדתיים שהחליטו למרות הכול ללכת ליחידות הנבחרות והמיוחדות, וכן גדל מספר המפקדים הדתיים במסגרות האלה. משראו הרבנים שבני הנוער מצליחים לשמור על דתיותם במסגרות הנבחרות והמיוחדות האלה, שינו לא מעטים מהם את המלצותיהם בנוגע לשירות בהן. התוצאה היא שביחידות האלה נוצרו קהילות קטנות של דתיים, שחבריהן עודדו זה את זה והפחיתו את שיעור הנוטשים את הדת. במילים אחרות: ככל שגדל שיעור חובשי הכיפות ביחידות הנבחרות והמיוחדות, כך פחת חששם של הרבנים ושל בני הנוער מפני השירות בהן.

גורמים הקשורים לחברה הישראלית

הועלתה הטענה שהגידול בשיעור בני הנוער הדתיים המתגייסים ליחידות הנבחרות והמיוחדות של צה"ל קשור לשקיעת האליטות הישנות בחברה הישראלית. לשקיעה הזאת יש סיבות רבות - בין היתר דמוגרפיות ואידיאולוגיות - והיא באה לידי ביטוי גם בשיעור ההתנדבות ההולך ופוחת של בני האליטות הישנות, ובהם בני הקיבוצים, ליחידות הנבחרות והמיוחדות של צה"ל. ביחידות האלה נוצר אפוא ואקום, ואליו נכנסו גורמים חדשים שנחשבו עד כה לפריפריה של החברה הישראלית. בני הזרם הציוני-דתי הם חלק מאותה הפריפריה.

אחד הראשונים שעמדו על התמורה שחלה ביחסי מרכז-פריפריה בחברה הישראלית היה הסוציולוג ברוך קימורלינג.¹⁰ לטענתו, בישראל מתנהלת מלחמת תרבות על הגדרת זהותה של המדינה, על הקצאת המשאבים בתוכה בין קבוצות ורבים שונים ועל מקומה של כל קבוצה לעומת רעותה. לדבריו, הראשונים שקראו תיגר על התרבות ההגמונית של הצבר החילוני (שהקיבוצניק היה מייצגו המובהק ביותר) היו אנשי גוש אמונים. אלה העמידו תרבות נגד שהייתה בעלת אופי דתי-לאומי מיליטנטי. מטרתם הייתה להפוך לכוח ההגמוני בחברה הישראלית ולהדיח את האליטות הישנות ממעמדן.

הסוציולוג יורם פרי¹¹ מציין שמאז הקמתו קבע צה"ל במידה רבה את מקומו של כל אדם בחברה הישראלית, שכן מידת התרומה למאמץ המלחמתי היא שהגדירה במידה רבה את מעמדו של הפרט ושל הקבוצה החברתית שאליה הוא משתייך.

לדברי פרי, המרכז החברתי הישן שינה את גישתו לשירות הצבאי - בין היתר בגלל אימוץ הגישה הפוסט-מודרנית שמכירה בלגיטימיות של אתוסים רבים. השינוי הזה בגישה התרחש, למשל, בתנועה הקיבוצית, שהייתה חלק מהמרכז הישן ושבעבר היה לה ייצוג יתר בצבא. אולם בשעה שהמרכז החברתי הישן נסוג בהדרגה מנשיאה בעיקר הנטל בצבא, תפסו את מקומו קבוצות חברתיות שנחשבו פריפריאליות ושהשתייכו לרוב לשכבות סוציאל-אקונומיות נמוכות: מזרחיים, תושבי עיירות פיתוח ובעיקר דתיים.

צה"ל הקפיד לשמור על צביון יהודי מיומו הראשון משום שהגדיר את עצמו "צבא העם" ורצה שכל שכבות האוכלוסייה יוכלו להתגייס לשורותיו. במיוחד הוא הקפיד לשמור על כשרות ועל שמירת שבת, ולשם כך הוקמה הרבנות הצבאית כבר בתש"ח, ומשגיחי כשרות ורבנים שולבו ביחידות. ההיגיון של ההתנהלות הזאת פשוט: חייל חילוני יכול לשרת בצבא ששומר על מצוות הדת; חייל דתי אינו יכול

לשרת בצבא שאינו מקפיד על כשרות ועל שמירת שבת. עם זאת, מכיוון שבמרבית היחידות הצבאיות כמעט שלא היו חיילים דתיים, והלוחמים היו ברובם חילוניים לחלוטין שבאו מהקיבוצים ומהמושבים, לא הייתה הקפדה מלאה על הפקודות בנושאי כשרות ושבת. יתר על כן, ביחידות רבות אף היו ניסיונות לשכנע את קומץ הלוחמים הדתיים לחזור בשאלה. ההתנהלות הזאת, שאיפיינה את מרבית היחידות הקרביות בשנות ה-70 וה-80, רק חיזקה את הרבנים ואת הקהילה הציונית-דתית בכללותה בדעתם שיש להעדיף שירות של דתיים בקבוצות ייחודיות מובדלות על פני שירות ביחידות מעורבות.

בשנות ה-90 החלה הנסיגה של האליטות הישנות שנידונה לעיל, והדבר חולל שינוי בהרכבו החברתי של הצבא: קבוצות מהפריפריה, ובכללן חובשי כיפות, תפסו בהדרגה את מקומם של בני הקיבוצים והמושבים. המוטיווציה של הקבוצות החדשות ניוונה, בין היתר, מהתגמולים הסמליים החדשים שניתנו להן תמורת שירותן - בעיקר מוביליות חברתית, השפעה תרבותית בצבא ומימוש אידיאולוגי.

יגיל לוי¹² טוען שכניסתה המסיבית של הקבוצה הציונית-דתית לצבא לאחר שנים רבות של ניכור ושל מעמד שולי נבעה משני תהליכים מקבילים שהשלימו זה את זה:

1. התגבשותה של ההכרה בקרב צעירי הזרם הציוני-דתי שהגיעה העת לקרוא תיגר על השכבה החברתית הדומיננטית האשכנזית-חילונית.

טבלה 6: שיעור המתנדבים לקצונה בקרב האוכלוסיות השונות (גברים)⁹

שנה	סוג	שיעור המתנדבים לקצונה
2001	מכינות	25.9%
	שנת שירות	17.6%
	כלל צה"ל	9.3%
2002	מכינות	22.3%
	שנת שירות	19.7%
	כלל צה"ל	8.6%
2003	מכינות	23.0%
	שנת שירות	15.7%
	כלל צה"ל	8.2%
2004	מכינות	20.5%
	שנת שירות	14.1%
	כלל צה"ל	7.1%

ההכרה הזאת הביאה להקמת גוש אמונים ולאחר מכן לכניסה המסיבית של צעירים דתיים לצבא - שם הם היו כוח-נגד לצעירי הקיבוצים והמושבים.

2. משבר מוטיווציה בקרב הנוער האשכנזי-חילוני. בני הנוער הציוני-דתי ניצלו את ההתפתחות הזאת כדי לתפוס בהדרגה את העמדות שהתפנו.

עם זאת, גם בשנות ה-90 עדיין היו בצה"ל יחידות שהזרם הציוני-דתי סבר שהן חילוניות מדי, משום שלא ניתן היה לנהל בהן אורח חיים דתי. לכן המליצו הרבנים של הזרם הציוני-דתי לא להתנדב אליהן מחשש ל"היחלשות רוחנית". השיעור הנמוך של הקצינים בני הזרם הציוני-דתי ביחידות הקרביות עד לתחילת שנות ה-90 לא איפשר להם להשפיע באופן ישיר על אורח החיים ביחידות שבהן שירתו. התפנית החלה עם השתלבותם המוגברת של בני הזרם הציוני-דתי ביחידות המעורבות בתפקידים של לוחמים ושל מפקדים בתחילת שנות ה-90 ועם הקמתן של המכינות הקדם-צבאיות.

מספרם ההולך וגדל של בני הזרם הציוני-דתי ביחידות המעורבות - בתחילה בחטיבות החי"ר הסדירות ובהמשך גם ביחידות הנבחרות והמיוחדות - חייב את צה"ל בכלל ואת היחידות הלוחמות בפרט לאפשר להם לשמור על אורח חיים דתי. השינוי המשמעותי ביותר התרחש ביחידות עצמן: אלה הפכו מסביבה חילונית, ש"הדתי התורן" חייב להתאים את עצמו אליה, לסביבה שמותאמת לצורכי החיילים הדתיים. למשל, ביחידות המעורבות מקצים כיום לחיילים הדתיים זמן לתפילות, מקפידים על הכשרות - גם בתנאי שדה - ובונים בתי כנסת במבני קבע מושקעים בבסיסים.

ברמת הארגון הופצה "פקודת השילוב הראוי" שלפיה יש לאפשר לחיילים דתיים בני כל הדתות לשרת בצה"ל בלי שייפגעו ערכיהם, אמונותיהם ואורחות חייהם. כן צוין בפקודה שיש לשלב חיילות בכל מסלול צבאי שבו אין סיבה מיוחדת למנוע זאת מהן. הפקודה מבוססת על מסמך עקרונות שגובש בוועדה מטכ"לית בראשות מפקד זרוע היבשה. בין הנושאים שבהם טיפלה הוועדה: מגורים, הופעה ולבוש, שיבוץ והכשרה, פיקוד והדרכה, פעילויות פנאי והימנעות מפגיעה ברגשות. בין היתר קובעת "פקודת השילוב הראוי" שמותר לחייל דתי להתנגד לשיבוץו לאימון כושר משותף עם בנות, שהוא רשאי להתנגד לכך שבטירונות הוא יהיה כפוף למפקדת, שאסור לחייב אותו ללבוש מכנסיים שאינם מכסים את הברכיים וחולצות שאינן מכסות את המרפקים, ושחובה על מפקדים לאפשר לו להתפלל בזמנים קבועים. עוד קובעת הפקודה שבכל בסיס חייבת להיות הפרדה ברורה בין מגורי בנים למגורי הבנות, שיש חובה לשחרר חיילים דרוזים, נוצרים ומוסלמים מפעילות בימי החג שלהם בלי לגרוע ממכסת ימי החופשה שלהם, שיש לאפשר לחייל יהודי להימנע מגילוח ומתספורת במהלך ימי בין המצרים, בספירת העומר ובעת אבל, ושחייל דתי זכאי לדרוש בשר בהכשר מהדרין.

כדי להגביר את המודעות לסוגיית השילוב של החיילים הדתיים מועלה הנושא הזה לעיתים קרובות בשיחות ובהרצאות ביחידות. כמו כן נהוג להקדיש בלוח המודעות ביחידות צה"ל מקום לפרסומים הנוגעים לשילוב הראוי.

העלייה בשיעור החיילים הדתיים ביחידות הרגילות חוללה שינוי באופן שבו תופסת הרבנות הצבאית את תפקידה: בעבר היא הסתפקה במתן שירותים לחיילים הדתיים בלבד, ואילו כיום היא מנסה להביא "ידישקייט" גם לחיילים חילוניים.¹³ הגישה החדשה של הרבנות הצבאית באה לידי ביטוי, למשל, בהגדרה החדשה שניתנה לתפקידים של נציגי הרבנות הצבאית ביחידות. בעבר הם כונו מש"קי דת, ואילו כיום הם נקראים מש"קי מורשת ורוח.¹⁴

יש לציין שניסיונה של הרבנות הצבאית להקנות תודעה יהודית לחיילים חילוניים מעורר התנגדות בחיל החינוך הרואה את עצמו אחראי לתחום הזה.¹⁵

להוראות ולתקנות הפורמליות שנועדו לאפשר לחיילים הדתיים לשרת ביחידות מעורבות יש חשיבות רבה, אך חשובה יותר היא הגברת הסובלנות ביחידות עצמן לשונה ולבלתי מוכר. בעקבות השירות המשותף של חילוניים ושל דתיים גברה המודעות של החיילים לכך שהצבא הוא ארגון רב-תרבותי: יש בו קבוצות חברתיות שונות ומגוונות, אך לכולן מטרה אחת - לשרת את המדינה ולהגן עליה. המטרה המשותפת וכן השותפות בשגרה ובלחימה יצרו תלות הדדית בין האוכלוסיות השונות בצבא ותחושה של אחדות הגורל. התחושה הזאת יצרה פתיחות רבה של האוכלוסייה החילונית ביחידות כלפי הדתיים, וההפך. הפתיחות הזאת מביאה להכרה הדדית בצרכים הייחודיים של כל אוכלוסייה מתוך כבוד הדדי ולא מתוך פקודה זו או אחרת. ביחידות לומדים החיילים לקבל בהבנה ובכבוד דעות שונות ומנהגים שונים המנוגדים לפעמים לדעתם או לאורח החיים שלהם.

סיכום

העלייה במספרם של בני הזרם הציוני-דתי בפיקוד על היחידות הקרביות בצה"ל בשני העשורים האחרונים היא תופעה חברתית רבת חשיבות. ניתן לראות בה מעין עסקה שמשלמת הן לחברה הישראלית בכללותה והן לבני הזרם הציוני-דתי.

השיעור הגבוה של חובשי הכיפות בפיקוד על היחידות הקרביות בצה"ל מסייע לזרם הציוני-דתי להיכנס לתוך הקונסנזוס הלאומי. השירות בצה"ל - למרות המגמות החברתיות שצוינו לעיל - עדיין נחשב למעשה ציוני ופטריוטי. לכן כל קבוצה חברתית שבולטת בתרומתה לצה"ל זוכה לאהדת הציבור, ובניה מוגדרים "מיטב הנוער". זו אינה התועלת היחידה שמפיקים בני הזרם הציוני-דתי מהשירות בצה"ל. השירות בצבא הוא בשבילם הזדמנות חד-פעמית לצאת מהמסגרות הייחודיות והמובדלות שבהן הם חיים ולהיפגש עם כל גוני הקשת בחברה הישראלית. המפגש של הנוער הדתי עם הנוער החילוני - שאינו מטרה בפני עצמה, אלא נועד להשיג יעדים לאומיים - תורם להתמתנותם של בני הזרם הציוני-דתי, מאפשר להם להכיר את החברה החילונית ולפעול לצמצום הפערים בין הדתיים לחילוניים. לתוצאותיו של המפגש הזה יש חשיבות רבה גם לחיים שלאחר השירות בצבא - בין היתר משום שהוא מקל על השתלבותם של בני נוער דתיים במסגרות חברתיות ותעסוקתיות מעורבות.

גם צה"ל - וכתוצאה מכך החברה הישראלית כולה - מפיקים תועלת רבה מהמגמה הזאת. צה"ל זוכה לשכבה של מפקדים מעולים שאכיוותיה אינן נופלות מאלה של שכבת המפקדים בני הקיבוצים והמושבים שבלטו עד סוף שנות ה-80. בני הזרם הציוני-דתי שמתגייסים לצה"ל מגיעים לרוב בוגרים יותר אחרי מכינה קדם-צבאית או אחרי לימודים בישיבה. נוסף על כך הם מגיעים לשירות חדורי מוטיווציה, שכן הם רואים בשירות בצה"ל מצווה דתית ולא חובה כפויה. המוטיווציה, הערכים שבהם הם דוגלים ומסורת הלמדנות שממנה הם באים הופכים אותם - בלכתם למסלול של קצונה - למנהיגים איכותיים במיוחד.

השתלבותם של בני הזרם הציוני-דתי ביחידות הביאה לשילוב חסר תקדים של ערכי היהדות ושל ערכי צה"ל - שילוב שבא לידי ביטוי במסמך "ייעוד וייחוד צה"ל: זהות ישראלית-יהודית" שפירסמה מפקדת קצין חינוך ראשי בנובמבר 2003. המסמך מגדיר את תפקידו של צה"ל ואת היקף אחריותו בעיצוב ערכיהם של חייליו ושל מפקדיו בהיותם כוח המגן של ישראל, שהיא מדינה יהודית ודמוקרטית. מעבר לכך הביאה ההשתלבות של בני הזרם הציוני-דתי בצה"ל לשיח סובלני יותר ביחידות: פחת בהן התייג החברתי - החיילים, ברובם, לומדים לקבל קבוצות חברתיות שונות ואף לעשות ויתורים שונים כדי לאפשר חיים משותפים. הסובלנות ההדדית ביחידות בין דתיים לחילוניים - הרבה יותר מאשר הפקודות הפורמליות - יצרה סביבה ארגונית וחברתית המסייעת להשתלבות אמיתית של בני הזרם הציוני-דתי בצה"ל.

הערות

1. יחידות נבחרות: כינוי ליחידות לוחמות שאינן כוח מיוחד הנכרות ברמת המבצעת הגבוהה ובאיכות ביצועים הבולטת לעומת יחידות דומות רגילות. דוגמה: סיירת בחטיבת רגלים. יחידות מיוחדות: כוחות בעלי הכשרה קרבית מגוונת הדורשת התמחות מיוחדת, שכרגיל אינה אפשרית גם ביחידות נבחרות. כוחות אלה הם בעלי רמה גבוהה במיומנויות בסיסיות של הצבא. ייעודם הוא לבצע מבצעים מיוחדים, ולכן הם מאורגנים, מצוידים ומאומנים לצורך הזה ביחידות קטנות, רב-תכליתיות. הם כפופים כפיפות קבועה למטכ"ל (או למפקדה הצבאית העליונה או למפקדת זירת מלחמה) או למפקדה ראשית (כגון מפקדת כוחות האוויר או מפקדת כוחות הים). בזמנים שאינם זמן מלחמה הם מופעלים בדרך כלל ביוזמת הממשלה ושר הביטחון או באישורם.
2. **מילון מונחי צה"ל**, מהדורת 1998. ראו גם: תמר ברש ורס"ן יותם אמיתי, "יחידות מיוחדות בצה"ל בעבר ובהווה: ניתוח מתחים צבאיים-חברתיים בראי ההיסטוריה ובעין העימות המוגבל", **מערכות** 411, פברואר 2007.
3. סטיוארט כהן, "הכיפה והכומתה: על זהויותיהם של חיילים מהמגזר הדתי-לאומי", **צבא זיכרון וזהות לאומית**, י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית ירושלים, 2007, עמ' 48-59.
4. <http://www.kipa.co.il/ask/show.asp?id=25004> השאלה פורסמה ב-2 בדצמבר 2004.
5. יובל וורגן, **מכניות קדם-צבאיות**, הכנסת, מחלקת מידע ומחקר, 2008.
6. משרד החינוך, "מכניות קדם-צבאיות", <http://cms.education.gov.il>.
7. מחקר של אכ"א, 2008, מסמך פנימי בצה"ל.
8. שם
9. שם
10. שם
11. ברוך קימרלינג, **קץ שלטון האחוסלים**, כתר, ירושלים, 2001.
12. יורם פרי, "יחסי חברה-צבא בישראל במשבר", **מגמות** ל"ט, מכון הנרייטה סאלד, 1999, עמ' 375-399.
13. גיל לוי, **מצב העם לצבא הפריפריות**, כרמל, ירושלים, 2007.
14. עמוס הראל, "הרבנות הצבאית לחיילים: לפעמים נדרשת אכזריות", **הארץ**, 26 בינואר 2009.
15. יש לציין כי בעוד שהרבנות הצבאית מנסה להרחיב את המנדט שלה ולכלול בו גם טיפול בחיילים חילוניים, מעמדה בקרב החיילים הדתיים אינו חזק; החיילים הדתיים בצה"ל אינם רואים בה בדרך כלל גורם הלכתי מוסמך. כשבני הזרם הציוני-דתי בצה"ל נתקלים בבעיות הלכתיות, הם מעדיפים בדרך כלל להתייעץ עם רבניהם מהקהילה או מהישיבה.
16. רצונה של הרבנות הצבאית להרחיב את המנדט שלה נידון ב"מערכות" ועורר דיון נוקב. ראו: ירון זילברשטיין, "הרב הצבאי בגדוד הסדיר: אתגרי המחר", **מערכות** 423, פברואר 2009; אל"ם ע', "יחידה צבאית אינה קהילה דתית", **מערכות** 424, אפריל 2009.